



**Eenyummaafi Tajaajila Xumibsa Afaan Oromoo: Kitaaba Barataa
Barnoota Afaan Oromoo Sadarkaa Lammaaffaa Qeequun**

¹Lammaa Danuu fi ²Chimdii Waaqumaa*

¹Barataa Digrii Lammaaffaa

²Yunvarsitiiti Jimmaa Damee Barnoota Afaan Oromoofi Ogbarruu

Imeelii: chame.wakuma@gmail.com

Axeerara

Kaayyoon qorannoo kanaa ruuqooleen afaanii kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo sadarkaa lammaffaa keessatti xumibsa jedhamuun dhiyaatan xumibsa ta'uufi ta'uu dhabuu isaanii adda baafachuudha. Qorannich qorannoo akkamtaa yoo ta'u, ragaaleen maddeen adda addaarraa walitti qabaman xiinxalamani mala ibsaan dhiyaatani. Maddeen ragaalee qorannichaa dookimentii kanneen akka kitaaba barataa, qajeelcha barsiisaafi silabasii Afaan Oromoo)ti. Xiinxala ragaalee adda addaa taasifameenis argannoowwan qorannichaa kan mul'isan: Ruqooleen adda addaa kitaaba barataa, qajeelcha barsiisaafi silabasii keessatti xumibsa jedhamuun dhiyaatan kan eenyummaan garee jechaa xumibsa jedhamu kan hintaanedha. Ruqooleen afaanii xumibsa jedhamanii dhiyaatan sun gareen jechaa isaanii maqaa, gaalee maqaafi gaalee durduubee yoo ta'an, bakka galma isaaniin tajaajila xumibsa ni kennu. Kitaaba barataa kutaa saglaaffaa keessatti, garee jechaa xumibsa Afaan Oromoo waan hinjirreef akaakuun gaalee Afaan Oromoo afur qofa jedhee yoo dhiyeessu, kitaaba barataa kutaa kurnaffaa keessatti ammoo akaakuu galee kana ibsa homaa otuu hinkenniin shan taasisa. Dabalataanis, qajeelchi barsiisaafi silabasiin, xumibsa ilaalchisee kitaaba barataa keessatti waan dhiyaate sirreessuuf, ibsi yookaan ragaan dabalataa barsiisaaf kenname hinjiru. Dhimmichaan walqabatee hubannoon barsiisota gosa barnootichaas walfakkaataa waan hintaaneeff barataan hubannaa walfakkaataa hinqabu. Kanaaf, ruqooleen afaanii kitaaba barataa Afaan Oromoofi qajeelcha barsiisaa keessatti dhiyaatan kan eenyummaan isaanii xumibsa hintaane garuu bakka galmaa isaaniin tajaajila xumibsa kennan ta'uu qajeelfamaan yookaan gulaallii kitaabilee gaggeessuun otuu sirraa'ee gaariidha. Akkasumas, gosoota gaalee Afaan Oromoo wajjin walqabatee kan akkaataa walfaalleessuun dhiyaate, karuma walfakkaatuun otuu sirreeffama argatee gaarii ta'a.

Jechoota Ijoo – eennummaa xumibsa, tajaajila xumibsa, Afaan Oromoo, kitaaba barataa

Abstract

This research, with the title critics on word class and its functions of Afan Oromo adverbs in grade 9 and 10 students' text books, was intended to examine whether words that are functioning as adverbs in the language are adverbs in their word class actually. The research was qualitative in its approach and was presented in descriptive method. Data were collected primarily from documents like students' text book, teachers' guide and the syllabus of that level. School teachers, some Afan Oromo grammar books authors, and teaching materials preparing centers were sources of data at secondary level. The findings revealed that, the language elements which were speculated as if they are adverbs of Afan Oromo in the students' text book, teachers' guide and syllabus were all identified as not adverbs in their form or word class but functioning as adverbs in the language. Words and phrases which are functioning the role of adverbs in Afan Oromo are identified as they are names, nominal phrases and prepositional phrases in their actual word class and that were not mentioned in the materials. By the case derived from misunderstanding of adverb of Afan Oromo, in grade 9 students' text books, Afan Oromo phrases are grouped into five and in grade 10 four. This inconsistency was also a point of confusion for students. Hence, it is recommended that these issues should get attention from the concerned bodies.

Keywords: *adverbs, functions, word class, Afan Oromo, students' text book*

1. Seensa

1.1. Seenduubee Qorannichaa

Xumibsi gareewwan jechaa afaanii keessaa tokko akka ta'e beektonni waliigalu (Mega 2006:9, Adugna 2015: 25, Baye 1986, Geetaachoo 2016: 93, Mirreessaa 2014: 58). Haata'u malee, xumibsooni afaanota adda addaa keessatti argaman baay'een isaanii tajaajila xumibsa kan kennan akka ta'aniifi kan eenyummaa isaanitiin xumibsa ta'an baayyee muraasa akka ta'an itti dabalani ibsu. Booda kana ammoo, barreessitooni tokko tokko, xumibsi eenyummaa isaan mul'atu hinjiru kan jedhanis mul'achaa jiru (Addunyaa 2011:48, 2016:35, Getahun 1995:123). Waa'ee xumibsa gadifageenyaan ilaaluuf dhimma maalummaa jechaafi gareewwan jechootaa kaasuun gaarii ta'a.

Jechi qindaa'ina seera qabeessa sagaleelee dubbiifi latiilee irraa kan ijaarame akka ta'e Getahun (1989) ibsee jira. Akkasumas Habtaamuun (2000) dhimma maalummaa jechaa Afaan Amaaraan yoo ibsu, qaama hiika kennu isa jalqabaafi gulantaalee afaanii keessaa isa bu'uura miirri waliigaltee irraa eegaludha jedha.

Gareewwan jechootaa jechuun ammoo akkaataa jechoonni gareedhaan qindoomanii tajaajila adda addaa kennan yookiin hima keessatti qooda mataa isaanii qabaatan jechuudha (Mirreessaa: 2014: 59). Akka caasluga warra Roomaafi Giriikii duriitti, gareeleen jechootaa bakka kudhanitti: maqaa, xumura, maqibsa, xumibsa, bamaqaa, durduubee, walqabsiiftuu, lakkoofsa (numeral), qartuufi miiribsaatti (interjection) akka qoodaman barreeffameera. Haata'u malee, jechoota haala kanaan kutaalee dubbii kudhanitti qooduun rakkoolee adda addaa qaba. Fakkeenyaaf, Afaan Ingilizii keessatti jechi tokkichi garee adda addaa lama keessatti argamuu danda'uun isaafi kutaaleen adda addaa kun ulfaatina walqixaa

dhabuudhaan gara garee jechaa hangafaafi (major word class) garee jechaa aanteetti (minor word class) akka qoodamaniif sababa ta'e (Wingerden 1999:165).

Haala qoodiinsa jechootaa durii kanaan jechootaa Afaan Ingilizii kutaalee dubbii saddeetitti kan qoodan keessaa, Mega (2006: 9) "Words in a sentence are divided into different kinds according to their function in it. We call them parts of speech. They are eight in number noun, pronoun, adjectives, verb, adverb, preposition, conjunction, interjection," jechuun kaa'e. Haala ibsa kanaarraas, jechoonni akkaataa hima tokko keessatti tajaajilaniin gosoota garaagaraa 8'tti qoodamuu akka danda'aniifi qoodinsi kunis gareelee jechaa jedhamee akka waamamutu hubatama.

Akka hojiilee caasluga duudhawaatti, jechoonni Afaan Amaaraas bifuma walfakkaatuun bakka saddeetitti qoodamaniiru. "በጥንታዊው ሰዋሰዉ ሥራዎች የአማርኛ ቃላት በስምንት ተመድበዉ የሚገኙ ሲሆን፤ እነሱም ስም፣ ተወላጤ ስም፣ ቅፅል፣ ግሥ፣ ተወላክ ግሥ፣ መስተዋድድ፣ መስተገምር፣ ቃለ አጋኖ ናቸዉ።" (ጌታሁን 1989) ::

Geetaachoo (2016: 93) qoodiinsa garee jechootaa duraan tureefi amma jiru walbira qabuun, barreessitoonni tokko tokko jechootaa Afaan Oromoo haala qooddii jechootaa Afaan Ingiliziifi Afaan Amaaraa waliin walfakkeessuun gareewwan saddeetitti qooduuf yaalanii turan jechuun qeeqee jira. Jechoonni Afaan Oromoo haala caasluga ammayyaatiin bakka gurguddaa shan: maqaa, xumura, maqibsa, durduubeefi xumibsatti akka qoodaman beektonni tokko tokko nihimu (Geetaachoo, 2016: 93; Mirreessaa 2014: 58; Baye 1986: 47). Haata'u malee, gareelSSeen jechaa garagaraa kunneen jechootaa mataa mataa isaanii qofa qofaatti qabaachuufi dhiisuu isaanii ilaalchisee barreessitoota kanaan wanti jedhame hinjiru.

Gareewwan jechootaa keessaa tokko kan ta'e xumibsi, hima tokko keessatti xumura dura dhufuudhaan, akka Afaan Oromootti, akkaataa, yeroo, bakka, sababa, irradiideebii gochi tokko itti raawwatee fi meeshaa gochi ittiin raawwate kan addeessu ta'uu yaanni barreessitoota tokko tokkoo walfakkaata (Adungna 2015:205; ሀብታም 2000:17; Geetaachoo 2016: 104-105). Haata'u malee tajaajila jedhame kana kan kennan jechoonni Afaan Oromoo of danda'anii akka garee jechaatti kanneen jiranimoo ykn garee jechaa kan birootu tajaajila jedhame kana kennaa jira kan jedhu dhimma qorannoon kun irratti fuullefatedha.

1.2. *Ka'umsa Qorannichaa*

Karaalee qabiyyeen barnootaa barattoota bira ga'u keessaa tokko deeggarsa kitaaba barataatiini. Meeshaan kun bu'aa barbaadame argamsiisuudhaaf qulqullina qabaachuun irraa eegama. Kana ta'uu baannaan madda dogoggoraas ta'uu ni mala. Haaluma kanaan, akkaataan dhiyeenya qabiyyee xumibsa Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 9ffaafi 10ffaa yoo ilaalamu, akkaataan itti ibsi, fakkeeniyiifi gilgaalonni dhiyaatan amanamummaa kan qaban hinfakkaatu. Gareelee jechaa biroo xumibsa hinta'iin xumibsa jedhee dhiyeessee jira. Fakkeenyaaf, 'Tolaan kaleessa dhufe' hima jedhu keessatti, jechi 'kaleessa' jedhu bakka galmasaan xumibsa malee eenyummaan isaa yookaan gareen jechaa isaa maqaadha. Haaluma kana fakkaatuun, garee jechaa maqaafi xumibsa yeroofi bakkaa kanneen jedhaman gidduu garaagarummaan jiru barattootatti gaaffii uuma. Bakka gareen jechaa xumibsa hinta'iin

xumibsa jedhamanii dhiyaatan kana keessatti madda qabiyyee kanaa kan ta'e silabasiin barnootichaas haaluma walfakkaatuun kaa'ee jira. Qajeelchi barsiisaas akkuma kana, deebii haaluma dhiyeenya kanaa raggaasisu kennuu irraa kan hafe sirreeffama ykn ibsa dabalataa kenne hinqabu.

Itti dabalees, kitaabni barataa kutaa 9ffaa gosoota gareewwan jechaa Afaan Oromoofi baay'inaafi gosoota gaaleele afaanichaa haala walhinsimanneen kaa'ee jira. Haaluma kanaan, Afaan Oromoo gosoota gareewwan jechaa shaniifi gosoota gaaleewwan afur qofa qaba jedhee dhiyeessa. Kana jechuun, gareen jechaa xumibsa jedhamu jiraachuu isaa fudhachaa garuu gaaleen xumibsa hinjiru akka jechuuti. Dhimma garaagarummaa dhihaate kanaaf garuu sababniifi ibsi kenname hinjiru. Beektonni xiinqoqaa akka jedhanitti garuu, baay'inni gosoota gaalee afaan tokkoo baay'ina garee jechaa afaanichi qabuun murtaa'a jechuun, baay'inni gaalee afaan tokkoofi baay'inniifi gosti garee jechootaa afaanichaa walsimuu akka qabu dhiheessu (Baye 2008: 243). Gama biraanimmoo, kitaabni barataa barnoota Afaan Oromoo kan kutaa 10ffaa ammoo, kan kutaa 9ffaa keessatti dhiyaate faallessuun gaaleen xumibsa akka jirutti dhiheessuu yaala. Haalawwan kanneen irraan kan ka'e qabiyyeen xumibsa kun barsiisota afaan kana barsiisaniifillee danqaa ta'uu mala.

Haata'u malee, qorannoowwan dhimma kanaa wajjin hariiroo qabaniifi hanga yoonaa gaggeefaman qaawa jedhame kana kan cufan ta'anii kan dhihaatan miti. Fakkeenyaaf; Bushaa (2008) mata duree "Haala Dhiyeenya Qabiyyee Gaalee Afaan Oromoo kitaaba barataa Kutaa 11ffaafi 12ffaa Mala Kutaa keessatti Ittiin Barsiifamu Waliin," jedhu irratti qorannoo gaggeessee, kitaabni barataa Afaan Oromoo kutaa 11ffaa, baay'inni gosoota gaalee Afaan Oromoo baay'ina garee jechootaa afaanichaa irratti hundaa'a jechuun gaalee ximibsa keessaa hambisee gaalee maqaa, maqibsaa, gochimaafi durduubee jechuun afuritti qooduun keessaa hafuu xumibsaatiif garuu sababa quubsaadha jedhamu hinqabu jedha. Ittuma fufuun, kitaabumti kun fuula 96 irratti gaalees ta'e, gareen jechaa xumibsa jedhamu akka hinjirretti erga dhiyeessee booda fuula 182 irratti deebisee gosoota xumibsa jechuun tarreessee fakkeenya kennuun agarsiiseera jechuun, xumibsa ilaalchisee sadarkaa gaaleettis ta'e garee jechaatti yaanni waldha'u akka jiru ibsee jira.

Sukkaaree (2016) Yuunivarsiitii Addis Ababaatti mata-duree, "Qaaccessa Dhiyaannaa Qabiyyee Dhamjechaa kitaaba barataa Afaan Oromoo `Kutaa 9ffaafi 10ffaa Bara 2005 Qophaa'an" jedhuun qorannoo geggeessiteen hayyuuleen caasluga duudhawaa ulaagaalee adda addaa fayyadamuun jechoota gareewwan 8tti qoodaa akka turan eerti. Hayyuuleen ammayyaa garuu ulaagaa duraan ture fooyyessuun baay'ina garee jechoota afaanichaa shanitti kan gadi buusan ta'uu ibsitee jirti. Sababniifi xiinxalli ga'aa wa'ee qoqqooddii kanaaf dhihaate garuu hinjiru.

Akka ogeeyyiin barnootaa jedhanitti, kitaabni barnoota afaanii hanqina qabaachuun isaa akka hinoolleefi hanqinoonni mul'atan kunneen garuu yeroodhaa gara yerootti sakatta'amanii ilaalamuun fooyya'aa deemuu akka qaban kaa'u (Dasse, 1988). Haaluma kanaan, ruqooleen afaanii addaddaa kitaaba barataa Afaan Oromoo sadarkaa 2ffaa keessatti xumibsa jedhamuun dhiyaatan dhuguma jechoota eenyummaan ykn garee jechaan xumibsa ta'animmoo, tajaajila xumibsa qofa kennaa kan jiraniidha isa jedhu bu'uureffachuun gaaffilee ijoo ta'an armaan

gaditti kaafaman kitaabilee barataa kutaawwan 9ffaafi 10ffaa irratti xiyyeeffachuundeebisuu yaala

1. Qabiyyeewwan kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 9ffaafi 10ffaa keessatti xumibsa jedhamuun dhiyaatan hundi dhuguma xumibsaa?
2. Ruqooleen xumibsa jedhamuun dhiyaatan kun caasaan isaanii xumibsa yoo hintaane maal ta'uu danda'u?
3. Ruqooleen caasaan isaanii xumibsa utuu hinta'iin xumibsa jedhamanii dhiyaatan baruufi barsiisuu keessatti dhiibbaan isaanii akkamitti ilaalama?

2. Sakatta'a Barruwwan walfakkaatanii

Hayyuulee caasessitoota duudhaawaa warra Giriikiifi Roomaa durii, jechoota gareewwan kudhanitti qoodu. Ulaagaaleen isaanii kunis, amaloota sagaleelee dubbii, sababoota hawaasummaafi seenaa afaanii kanneen jedhamaniidha.

“Words can be classified by various criteria such as phonological properties, social factors and language history. All of these are classes of words, but as a technical term, word class refers to the ten traditional categories most of which go back to the Greek and Roman grammarians,” (Wingerden, 1999:165).

Barreessitoonni tokko tokko, xiinima duudhaawaa keessatti ulaagaa guddaan jechoota gareetti qooduuf dhimma itti bahamaa ture hiikarratti akka ture eeruun, hiika akka ulaagaa guddaatti fayyadamuun jechoota garee tokko jalatti guuruu danda'a jechuun qeequ. Akka barreessitoota kanaatti, baay'ina garee jechaa lafa kaa'uun dura bu'uura ramaddii kanaa addaan baafachuu wayya; jechoonni nuti waa'ee isaanii hinbeekne garee tokko jala galuuf ulaagaan ittiin ilaalaman jiraachuu qaba jechuun eeru. Akkaatuma kanaan, jechoota afaan tokkoo gareelee jechaatti qoqqooduuf ulaagaaleen akka xinjechaa (morphological criteria), xiinhimaafi (syntactic criteria) xiinhiika (semantic criteria) barbaachisoodha jedhu (Coupland and Jaworski 2001). Barreessitoonni Afaan Oromoorratti barreessanis, ulaagaalee jedhaman kanatti dhimma bahuun jechoota Afaan Oromoo bakkeewwan shanitti (maqaa, maqibsa, xumura, xumibsaafi durduubee) akka qoodaman kaa'u (Addunyaa 2010:112-114, Geetaachoo 2016).

Geetaachoo (2016) gareewwan jechaa Afaan Oromoo irratti tokko tokkoon ibsa yommu kennu, xumibsa ilaalchisee fakkeenya inni fudhatee ture ilaaluun bakka kanatti barbaachisaadha. Fakkeenya: *Isheen fiigichaan dhufte*. Hima kana keessaa jecha 'fiigichaan' jedhu hambisuun, *'Isheen dhufte'* otuu jedhamee, isheen dhufuu ishee malee haala kamiin akka dhufte waan hinibsamneef, jechi 'fiigichaan' jedhu jiraachuu qaba. Jechoonni haala kanaan xumura ibsan immoo xumibsa jedhamu jechuun agarsiise. Ibsa barreessaa kanarraa wanti hubatamu garuu xumibsa kan jedhame kun bakka gale sanatti xumura ibsuu danda'uu isaa malee waa'ee eenymmaa yookaan garee jechaa isaa maal akka ta'e wanti ibsame hinjiru.

Akkaatuma kanaan itti fufuun barreessitoonni Afaan Oromoo irratti barreessan ximibsiitoota qoqqooduun agarsiisaniiru. Qoqqooddiin Tesfaye (2012:134)fi Mirreessaa (2014:119) dhiyaate, faayidaa isaanii irratti hundaa’uun bakka torbatti qoonnee ilaaluu dandeenya erga jedhanii booda, isaanis ibsa xumuraa akkaataa, bakkaa, yeroo, irra deddeebii, sadarkaa/bal’ina, gaaffiifi ibsa xumuraa walqabsiiftuuti jedhu.

Addunyaa (2010) immoo xumibsiitoota Afaan Oromoo bakka shanitti gooduu dandeenya jechuun xumibsa yeroo, iddoo, akkaataa, meeshaafi sadarkaati jedha. Waa’ee eenyummaa xumibsa Afaan Oromoo wajjin walqabateen, Addunyaa (2010) caasaaleen xumura ibsuudhaan tajaajila xumibsa kennan hundi eenyummaa isaaniitiin xumibsa miti jedha. Kanumaan walqabsiisuun, baay’inniifi akaakuun gaalee afaan tokkoo baay’inaafi akaakuu garee jechoota afaanichaa kan bu’uureffatu ta’uu hayyuuleen xiinqooqaa kan ibsan ta’uu eeree, jechoonni Afaan Oromoo keessatti akka xumibsaatti tajaajilan baay’een isaanii ulaagaa xiiniikaatiin akka ta’eefi haala kanaan jechoota garee tokko jalatti guuruun barreeffamoota garaa garaa keessatti qeeqamuu isaa hubachiisa. Ulaagaa xiinimaatiin jechootaafi gaaleewwan akka xumibsaatti tajaajilan fkn’n yoo ibsu:

Fkn: (5) 1. Iddoosaan *mana yaalaa* deeme

2. Iddoosaan *kaleessa* deeme

3. Iddoosaan *gaangeedhaan* deeme

Fakkeeniyota dhiyaatan kana irratti barreessichi ibsa yommuu kennu, “mana yaalaafi kaleessa kan jedhaman maqaalee akka xumibsaatti tajaajilan, gaangeedhaan kan jedhu ammoo, gaalee durduubee akka xumibsaatti tajaajile ta’uufi caasaa isaaniitiin xumibsa yookiin gaalee xumibsa ta’uu kan hindandeenyeedha. Qooddiin gaalee t bajaajila caasichaa hinbu’uureffatu jechuudha. Kunis, mataan yookiin gareen jechaa sun xumibsa ta’uu dhabuu isaa nuu mirkaneessa. Kanaafuu, Afaan Oromoo keessatti xumibsi garee of danda’aa tokko hinqabu jechuu dandeenya” jedha. Sababoota kanaa olii kana bu’uura godhachuun gareewwan jechoota Afaan Oromoo: maqaa, maqibsa, durduubeefi gochima jechuun bakka afuritti qonna jechuun itti fufee ibsa. Kanaaf, ibsa barreessaa kanaafi akka qorataan kunis itti amanutti, gareen jechaa xumibsa jedhu tajaajilaan malee unkaan yookiin eenyummaan Afan Oromoo keessa hinjiru jechuun gareen jechaa afaanichaa bakka afur qofatti qoodamee ilaalamuu qaba jedha.

Haaluma kanaan, qorataan qorannoo kana fiixaan baasuuf yaada Couplandfi Jaworski (200) dhiyaatefi fudhatamummaa qabu: jechoota afaan tokkoo gareetti qooduuf itti gargaaraman kanneen ulaagaa: hiikaa, unkaafi bakka galumsaa kana bu’uura godhachuun eenyummaafi tajaajila xumibsiitootaa adda baasuun yaalameera.

3. Malleeniifi Meeshaa Qorannichaa

Qorannoon kun eenyummaafi tajaajila xumibsa Afaan Oromoo kitaaba barataa sad. 2^{ffaa} keessatti dhiyaate qeequu waan ta’eef ragaalee kitabileefi qajeelcha barsiisaa, akkasumas silebesii sadarkichaa qophaa’e waan xiinxaluuf gosa qorannoo akkamtaati.

Kitaabni barataa Afaan Oromoo kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa} bara 2005 Ministeera Barnootaatiin maxxanffameefi qabiyyee jedhame kana qabee jiru madda ragaa jalqabaa qorannoo kanaati. Kitaabileen qajeelcha barsiisaa Afaan Oromoo kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa} kan qabiyyee jedhame kanarratti ibsaafi fakkeenya, akkasumas deebii gilgaalotaa kennuun ga'ee guddaa qabaniifi silebesiin qabiyyeen xumibsaa kun irraa fudhatame madda ragaa isaan lammataati. Barsiisotaafi barattoota biraas ragaan muraasni fudhatame waan jiruuf isaanis akka madda ragaa lammataatti fudhatamaniiru.

Barsiisonni mana barumsaa sadarkaa 2ffaa qabiyyee barnoota kitaaba barataa Afaan Oromoo sadarkaa 2ffaa keessatti argamu (xumibsa dabalatee) barsiisuun mudannoofi muuxannoo kan qabaniidha. Kallattiidhumaan dhimmicha wajjin walitti dhufeenya cimaa qabaachuu isaaniirraan kan ka'e ragaa quubsaafi amanamummaa qabu irraa argachuun nidanda'ama jedhamee waan amanameef ragaan irraa fudhatameera.

Qopheessitoonni, gulaaltonnifi madaaltonni kitaaba Afaan Oromoo sad. 2^{ffaa} qabiyyee xumibsa Afaan Oromoo kitaabilee eeraman kana keessatti argaman qideessan, gulaalaniifi madaalan waan ta'aniif, yaanni isaan kennan qulqullinaafi amanamummaa qorannichaaf murteessaadha jedhamee waan amanameef carraa tokko malee kan argaman 2 irraa odeeffannoon fudhatameera.

Akkuma mata-dureewwan addaddaa jalatti eeramee jiru, qorannoon kun kan geggeeffame qabiyyee xumibsa Afaan Oromoo kitaabilee barattootaa kutaa 9ffaa fi 10ffaa keessatti dhiyaate irratti waan ta'eef, meeshaaleen barnootaa Afaan Oromoo sadarkaa 2ffaa: kitaabni barataa, qajeelchi barsiisaafi silabasi kaayyoo, qabiyyee, ibsa, fakkeenya, gilgaala/shaakala addaddaa haala kamiin akka dhiyeessan sakatta'amaniiru.

4. Ragaalee Qaaccessuufi Hiikuu

4.1. Xiinxala Qabiyyee Xumibsaa Kitaaba Barataa, Qajeelcha Barsiisaafi Silabasi Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9ffaa

Kitaaba barataa boqonnaa 10, barannoo 5 (fuula 95), jalatti mata-duree “Gochibsaafi Gosoota isaa” jedhutu dhiyaatee jira. Dhimmaa maalummaa xumibsaas akkas jedhee kaa'e: gochibsi hima keessatti gocha ibsuuf tajaajila. Haaluma kanaan, gosoota gochibsa hedduutu argamu. Kanneen keessaa: gochibsa akkaataa, gochibsa yeroo, gochibsa bakkaa, gochibsa irradeddeebii, gochibsa gaaffii, gochibsa sadarkaafi gochibsi foroomsituu gosoota gochibsa warreen gurguddoo ta'uun nicaqasamu. Fkn:

- | | |
|---|---|
| 1. Caalaan saffisaan deema. | 2. Isheen amma dhufte. |
| 3. Kitaaba kee achi kaa'i. | 4. Guyyaa guyyaan qo'achuutu isinirraa eeagama. |
| 5. Caaltuun tokkoffaa ta'uun fiigicha xumurte. | 6. Ani maaliif akkan waamame naaf hingalle? |
| 7. Barattoonni walga'ii gandaarratti baay'inaan argamani. | |

Jechoonni saffisaan, amma, achi, guyyaa guyyaan, tokkoffaan, baay'inaafi maaliif jedhaman gochibsa ta'uun himoota olii keessatti bakka qabatanii jiru. Faayidaan isaaniis garaagara. Fakkeenyaaf hima isa jalqabaa keessatti gochibsi saffisaan jedhu, Caalaan haala kamiin akka adeeme agarsiisa. Kanaafuu, gochibsi kun 'akkaataa' jalatti ramadama jechuun gosa adda addaa qabaachuu isaa qofa ibsuun goolaba. (Fuula, 103-104)

Jechoonni ykn caasaaleen kun jechoota garee xumibsaa ta'uufi caasaalee hojii xumibsaa hojjetan ykn akka xumibsaatti tajaajilan ta'uu waan adda baase hinqabu. Itti fufees gilgaala asiin gadii ajaja wajjin kenna.

Gilgaala 7: Shaakala Gochibsaa

A. Fakkeenya armaan olitti kenname irratti hundaa'uun, gochibsa himoota kanaa gadii keessatti argaman addaan baasuun dabtara keerratti barreessi. Gochibsa kam akka ta'es agarsiisi.

1. Abdiin carraa argate gammachuun fudhate.
2. Inni hojii suutaan hojjechuu jaal'ata.
3. Dabtara keessan bakka kana kaa'adhaa deemaa.
4. Obbo caalaan lafa bal'inaan qotan
5. Barsiisaan keenya bor walga'ii nuwaamaniiru.
6. Isheen gargaarsa hiriyootaan mana ijaarratte.
7. Abbaan isaa darbanii darbanii mana barumsaa keenya dhufu.
8. Battallee Afaan Oromoo yoom akka qabnu barsiisaan keenya nutti hinhimne.

Barattoonni gilgaala xumibsaa kana akka shaakalaniif ajaja kenname kanas yoo ilaallu, hima kanname keessaa xumibsi kam akka ta'eefi gosni isaas kam akka ta'e adda baasi jechuurraa kan hafe waa'ee eenyummaa xumibsiichaa waan tuqe hinqabu.

Kitaabni qajeelcha barsiisaas gaaffilee kanaa olitti (1- 8) dhiyaateef deebii yoo kennu:

1. Gammachuun (gochibsa akkaataa), 2. Suutaan (gochibsa akkaataa), 3. Bakka kana (gochibsa bakkaa), 4. Bor (gochibsa yeroo), 5. Hiriyootaan (gochibsa akkaataa), 6. Darbanii darbanii (gochibsa irraddeddeebii), 7. Yoom (gochibsa firoomsituu), 8. bal'inaan (gochibsa sadarkaa) jechuun kaa'ee jira. (Fuula, 67)

Gilgaala itti aanus yoo ilaalle, jechoonni xumibsa jedhaman keeyyata keessatti kan dhiyaataniifi barattoonnis akka adda baafatan gaafachuurra darbee xumibsi dhiyaate kan akkamii akka ta'e wanti jedhame hinjiru. Barattoonni hubachuu akka danda'aniif garuu gosti xumibsaa kun adda bahee gaafatamuu qaba ture.

B. Keeyyata kanaa gaditti dhiyaate keessaa gochibsa addaan baasuun barreessi. Itti aansuun gareen irratti mari'adhaa.

Tolaan barataa kutaa sagaliiti. Barnoota isaatiin cimaa, amala isaatiin ammoo gaarii waan ta'eef, barattootaafi barsiisota biratti baayyee jaallatamaadha. Hojii manaa barsiisaan isaa kennaniif attattamaan hojjeta. Osoo hinhojjetin mana barumsaa deemee hinbeeku. Gorsaafi qajeelfama barsiisoonni isaa kennaniif gammachuufi kabajaan fudhata. Kun ammoo, guyyaa guyyaan jijjiirama barnoota isaa irratti akka mullisuuf gargaaran. (Fuula, 104-105)

Gilgaala kanaafis kitaabni qajeelcha barsiisaa: *attattamaan, gammachuun, kabajaan, guyyaa guyyaan* deebii jedhaman kenneera (Fuula, 67).

Shaakalli itti aanee jiru "C"n ammoo, barattoonni keeyyata barreessuuf shaakala godhan keessatti gochibsoota fayyadaman adda baasanii akka agarsiisan kan gaafatuudha.

C. Mata-duree barbaadde filachuun keeyyata mataa keetii tokko qopheessi. Keeyyata barreessite keessatti ibsoota gochimaa argamanis jala sarari (Fuula, 105)

Gilgaalli xumuraa "D"n jechoota ykn caasaalee afaanii kitaabni barataa kun ofuma isaatii gochibsa jechuun dhiyeesse irratti barattoonni hima ijaaruu akka shaakalan kan gaafatuudha.

D. Gochibsoota kanaan gadiirratti himoota mataa keetii ijaari.

1. Dafee dafee, 2. Baayyee, 3. Eessa, 4. garmalee, 5. Sirriitti, 6. Yoom 7. Suuta 8. har'a 9. Gara-laafinaan 10. Jarjaraan (Fuula 103-105)

Kitaabni barataa Afaan Oromoo kutaa 9ffaa qabiyyee xumibsaa kana haala kanaa olii kanaan kan dhiyeesse yoo ta'u, qajeelchi barsiisaa kutaa jedhame kanaafi barsiisaa ibsa dabalataan deggaruu malu deebiidha kan jedhe qofa lafa kaa'uurraa kan hafe caasaaleen gochibsa jedhamuun dhiyaatan kun maal ta'uu akka danda'an waan kallattii agarsiise tokkollee hinqabu. Silabasii kutaa kanaaf qophaa'es yoo ta'e; kaayyoo barnootichaa, qabiyyee, gochaa raawwatamu, mala barsiisuufi meeshaalee gargaarsaa tartiibaan kaa'uurraa kan hafe waa'ee qabiyyee xumibsaa kana ilaalchisee ibsi dabalataa kenne hinjiru.

4.2. Xiinxala Qabiyyee Xumibsaa Kitaaba Barataa, Qajeelcha Barsiisaafi Sileebesii Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 10ffaa

Kitaaba jedhame kana keessatti kaayyoo gabaabaa, "ibsa gochimaafi gosoota isaa hima keessa galchuun hubatta," jedhu kaa'uun ibsaafi fakkeenya tokkollee utuu hinkennin, himoota kennameef keessaa gochibsaafi gosoota isaa adda baasi ajaja jedhuun eegala. Dhumarratti ibsi gabaaba ta'es jira.

Gilgaala 9: Shaakala Gochibsaafi Gosoota Isaa

A. Gochibsa himoota armaan gadii keessatti argaman addaan baasii barreessi. Gosoota gochibsa kam akka ta'es agarsiisi.

1. Mucaan saffisaan deema.
2. Inni barnoota fedhiin hojjeta.
3. Isheen bor dhufti.
4. Nuti booda dubbanna.
5. Yoo nadhabde bakka kanaa ka'ii deemi.
6. Obboleessi koo waggaa waggaan dhufe nugaafata.
7. Barnoota AO guyyaa guyyaan baranna.
8. Inni firaan biyya alaa dhaqe.
9. Barattoonni baay'inaan mooraa mana barumsaa isaanii qulqulleessuu irratti hirmaatan.
10. Ani maaliif akkan waamame naaf hingalle. (Fuula, 100)

Qajeelchi barsiisaa kutaa kanaas akkuma kan kutaa 9ffaa, maalummaa xumibsaa ilaalchisee ibsa barbaachisaa ta'e utuu hinkennin gosa isaa tarreessuun deebii qofa kennee xumure.

Deebii Gilgaala 9: Shaakala Gochibsaafi Gosoota Isaa

Deebii Gilgaala 9A

1. Saffisaan (gochibsa akkaataafi haalaa)
2. Fedhiin (gochibsa akkaataafi haalaa)
3. Bor (gochibsa yeroo)
4. Booda (gochibsa yeroo)
5. Bakka kana (gochibsa bakkaa)
6. Waggaa waggaan (gochibsa irra deddeebii)
7. Guyyaa guyyaan (gochibsa irradeddeebii)
8. Firaan (gochibsa akkaataa)
9. Baay'inaan (gochibsa sadarkaa)
10. Maaliif (gochibsa gaaffii). (Fuula, 75-76)

Gilgaalli 2ffaafi inni dhuma immoo, jechoota gochibsa ittiin jedhe tarreessuun hima akka irratti ijaaraniifi gosoota gochibsoota kanaa akka adda baasan kan ajaju ture.

Gochibsa Kanaan Gadii Irratti Himoota Mataa Keetii Ijaari. Gosoota Gochibsa Haas Hima Ijaarte Maddiitti Barreessi.

1. Amma
2. har'a
3. darbee darbee
4. Guutummaatti
5. bal'inaan
6. Eessatti
7. Gaddaan
8. Sodaan (Fuula, 100)

Qajeelchi barsiisaa kutaa kanaas barattoonni jechoota xumibsaa kennaman kanarratti hima akka ijaaran barsiisaan jajjabeessuu akka qabu eeruun gosoota xumibsaa adda baasuun deebii kanaa gadii kennee jira.

Gochibsa Kennaman Irratti Hima Akka Ijaaranu Godhi. Itti Aansuun, Gosa Isaas Addaan Akka Baasanu Taasisi.

1. Amma (gochibsa yeroo) 2. har'a (gochibsa yeroo) 3. Darbee darbee (gochibsa irra deddeebii)
4. Guutummaatti (gochibsa sadarkaa) 5. bal'inaan (gochibsa sadarkaa)
6. Eessatti (gochibsa gaaffii) 7. Gaddaan (gochibsa akkaataafi haalaa)
8. Sodaan (gochibsa akkaataafi haalaa) (Fuula, 75-76)

Haala dhiyeenya qabiyyee gochibsa Afaan Oromoo Kutaa 10ffaarra jiru akka waliigalaatti yoo ilaalle, kitaaba barataa akkuma kan kutaa 9ffaa duuchaadhumatti: hima kenname keessaa gochibsa adda baasi, gosa gochibsichaa himi, gochibsa kennamaniin hima ijaariifi kkf kaa'a malee waa'ee eenyummaa jechoota xumibsa jedhaman sanaa waan jedhu hinqabu. Qajeelchi barsiisaa kutaa kanaas, hima kenname keessatti gochibsi kam akka ta'eefi gosa gochibsaa isa kam akka ta'e deebii gabaabaa kennuurraa kan hafe ibsa dabalataa kenne tokkollee hinqabu. Sileebesii kutaa kanaas yoo ta'e, qabiyyeefi kaayyoo kitaaba barataarra jiru, mala barsiisuufi meeshaalee deggaarsaa kaa'uurra darbee ibsa adda ta'e waan kenne hinqabu.

Akka waliigalaatti qabiyyeen xumibsa Afaan Oromoo ilaalchisee, kitaaba barataa, qajeelcha barsiisaafi sibabasii sadarkaa barnootichaaf dhiyaate keessatti jechoota gareedhaan xumibsa ta'anidhamoo jechoota biraatu tajaajila xumibsaa kenna jira kan jedhu wanti lafa taa'e hinjiru. Kana jechuun immoo, caasaaleen xumibsa jedhaman kun hundi akka garee jechaa tokkootti eenyummaa isaaniitiin xumibsa jedhamanii kan dhiyaatan ta'uu nutti mul'isa. Gareeleen jechootaa sun garuu gareelee jechootaa biraa ta'uun isaanii qabatamaadha.

4.3. Walsimachuu Dhabuu Baay'ina Garee Jechaafi Baay'ina Gaalee Afaanichaa

Akka hayyoonni xiinqoqaa jadhanitti baay'inni gaalee afaan tokkoo baay'ina garee jechootaa afaanichaan walsimachuu qaba. Kana jechuun afaan tokko garee jechootaa shan qaba taanaan akkuma kana gosoota gaalee shan maqaa garee jechoota sanaa bu'ureffachuun moggaafama jechuudha.

A. Kitaaba barataa kutaa 9ffaa keessatti garuu, gareewwan jechootaa shan akka jiran kaa'ee tokko tokkoo isaaniif gilgaala qopheessee jira. Gosoota gaalee garuu afur qofatu jira jedha. Kana jechuun, gaalee xumibsaa waan jedhamu keessaa hambisee jira.

B. Akka kitaaba barataa kutaa 10ffaatti immoo, gareewwan jechootaa shan akka jiranitti dhiyaatanii gilgaalonni isaanii qophaa'eera. Gosoonni gaalee shan jiraachuu adda baasee ibsuu baatus, gilgaala gosoota gaalee adda baasuuf kenname keessatti gaaleen xumibsaa jiraachuu isaa deebii qajeelchi barsiisaa kenneen ibsameera.

4.4. Xiinxala Jechoota Xumibsaa Jedhamuun Gilgaalota Adda addaa Jalatti Dhiyaatanirratti Geggeeffame.

Gabatee -A. Gochibsaafi Gosoota Isaa Jechuun Fakkeenya Kenname. (KBAO Kutaa 9ffaa, 2005:103)

Jecha/caasaa Xumibsaa jedhame	Eenyummaan	gosa jechaa tajaajila xumibsaa kennee				Ulaagaa Ittiin Caasaa Biraa Ta'uun Mirkanaa'e		
		Maqaa	Gaalee Maqaa	Durduubee (G/durdu.)	Kan biraa	Hiika	Unkaa	Bakka galumsaa
Saffisaan				X			X	
Amma		X					X	X
Achi		X					X	X
Guyyaa guyyaan			X				X	X
Tokkoffaa				X			X	
Baay'inaan				X			X	
Maaliif				X	X		X	

Gabateen A kan nu agarsiisu jechi eenyummaan xumibsaa ta'e kan hin jirreefi tajaajila xumibsaa kan kennan qofa ta'uu isaaniiti. Kanneen tajaajila xumibsaa kennan kunis caasaalee adda addaati. Isaan keessaa ammaafi achi kan jedhaman walduraa duubaan maqaa yeroofi bakkaati. Maqaa ta'uu isaanii ulaagaa beektonni kaa'an: bakka galumsaa (matimaafi antima ta'anii galuu kan danda'an ta'uu)fi unkaa (fufii matimummaa isaanii agarsiisu maxxanfachu danda'uu isaaniiti.)

Guyyaa guyyaan kan jedhu unkaafi bakka matimaa galuu danda'uu isaatiin gaalee maqaa ta'uu isaa nihubanna. Saffisaan, baay'inaan, tokkoffaa kan jedhaman keessatti ammoo gaalee durduubee, maqaalee yaasaan uumamaniifi durduubeerraa uumamaniidha.

Gabatee-B: Xiinxala Gilgaala Gochibsaafi Gosoota Isaa Addaan Baasi Jechuun Kenname irratti Geggeeffame: (KBAO Kutaa 9ffaa, 2005:104)

Jecha/caasaa Xumibsaa Jedhame	Eenyummaan	Gosa jecha/caasaa tajaajila xumibsaa kennee				Ulaagaa Ittiin Caasaa Biraa Ta'uun Mirkanaa'e		
		Maqaa	Gaalee Maqaa	Durduubee (G/durdu.)	Kan biraa	Hiika	Unkaa	Bakka galum.
Gammachuun			X	X			X	X
Suutaan				X			X	
Bakka kana		X	X				X	X
Bor		X					X	X
Hiriyootaan				X			X	
Darbanii darbanii				X			X	
Yoom		X	X				X	X
Bal'inaan				X			X	

Gabatee B irraa akkuma hubatamu, xumibsaa jedhamanii kanneen dhiyaatan eenyummaan xumibsaa miti. Caasaalee kanneen keessaa bor kan jedhu maqaadha. Maqaa ta'uu isaa bakka matimaafi antimaa galuu danda'uu isaafi unka matimummaafi antimummaa qabaachuu kan danda'u ta'uu isaati. Bakka kanaafi yoom kan jedhaman ammoo, akkaataa itti fayyadama

keenyya irratti hundaa'ee ulaagaa unkaafi bakka galumsaatiin maqaa ykn gaalee maqaa ta'uu danda'u. Kana jechuun, *bakka kana* isa jedhu *as* kan jedhuun bakka buusuu dandeenya.

Gabatee -C: Xiinxala Gilgaala Gochibsoota kanaa gadii irratti hima ijaari jechuun kenname Irratti Geggeeffame: (KBAO Kutaa 9ffaa, 2005:105)

Jecha/caasaa Xumibsa Jedhame	Eenyummaan	Gosa jecha/caasaa Tajaajila xumibsa kennee				Ulaagaa Ittiin Caasaa Biraa Ta'uun Mirkanaa'e		
		Maqaa	Gaalee Maqaa	Durduubee (G/durdu.)	Kan biraa	Hiika	Unkaa	Bakka galum.
Dafee dafee				X			X	
Baayyee					X			
Eessa		X	X	X			X	X
Garmalee				X			X	
Sirriitti				X			X	
Yoom		X	X				X	X
Suuta		X						
Har'a		X					X	X
Gara-laafinaan				X			X	
Jarjaraan				X			X	

Gabatee kanaa oliirratti kan hubatamu: har'a kan jedhu maqaa guyyaatiin (Wixata jedhuun) bakka bu'uu danda'uu isaa, ulaagaa unkaafi bakka galumsaan fufii barbaachisu fufachuun bakka matimaafi antimaa galuu danda'uu isaatiin maqaa ta'usaa mirkaneeffanna. Baay'ee kan jedhu maqibsas ta'uu waan danda'uuf xumibsa jechuuniin hindanda'amu/qorannoo addaa barbaada. Dafee dafee, akka malee, sirriitti, garalaafinaan, jarjaraan kanneen jedhaman ulaagaa unkaatiin durduubee akka ta'n nibeekama. Yoom kan jedhu gabatee A jalatti ibsameera.

Jecha suuta jedhu kana eenyummaa isaa adda baafachuun rakkisaa fakkaata. Ta'us, akkuma Addunyaa (2011: 48, 2016: 35/44) jechoonni Afaan Oromoo ulaagaa fufannaatiin maqaa jala galuu akka danda'an eeree jirutti, jecha suuta jedhu kana maqaa haalaa fufiilee danoominaa (-eyyii)fi gaalee durduubee uumuuf dandeessisu (-an) fufachuu danda'uu isaatiin maqaa jala kan galu hubachuun ni danda'ama.

Fkn: suuta + (-eyyii) = suuteyyii

Suuta + (-an) = suutaan (durduubeen maqaa dabalattee gaalee mataashee uummachuu hubanna.)

Gabatee-D: Xiinxala Gilgaala Gochibsoota Himoota Armaan Gadii keessatti Argaman Addaan Baasii Barreessi.Gosoota Gochibsa kam akka Ta'es Agarsiisi, Jechuun Kenname irratti Geggeeffame: (KBAO Kutaa 10^{ffaa}, 2005:100)

Jecha/caasaa Xumibsa Jedhame	Eenyum maan	Caasaa Tajaajila xumibsa kenne				Ulaagaa Ittiin Mirkanaa'e			Xiin.
		Maqaa	Gaalee Maqaa	Durduubee (G/durduu.)	Kan biraa	Hiika	Unkaa	Bakka galumsaa	
Fedhiin			X	X			X	X	
Booda		X					X	X	
Waggaa Waggaan			X	X			X	X	
Firaan				X			X		
Maaliif				X			X		

Gabatee D irratti kan dhiyaatan haaluma walfakkeenya isaanii yoo xiinxallu, maaliif kan jedhu gabatee A jalatti ibsameera. Booda kan jedhu akkuma fakkaattonni isaa biroon ibsamaniitti ulaagaa bakka galumsaafi unkaa bakka matimaafi antimaa galuu danda'uu isaatiin argatuun mirkanaa'uu kan danda'uudha. Fedhiin fi waggaa waggaan kan jedhaman ulaagaa unkaafi bakka galumsaatiin gaalee maqaa ta'uu akkuma danda'an, haala galumsaa KB keessatti ammoo, (fedhiidhaan, waggaa waggaadhaan) kan jedhuun bakka bu'uu haala dandeessisuun kan dhiyaatan waan ta'eef, ulaagaa unkaatiin gaalee durduubee jala galuu kan danda'an ta'u. Firaan inni jedhus ulaagaa unkaatiin gaalee durduubee ta'uun isaa nibeekama.

Gabatee-E: Xiinxala Gilgaala Gochibsa kanaan gadii irratti himoota mataa keetii ijaari. Gosoota gochibsa hima irratti ijaartees maddiitti barreessi, jechuun kenname Irratti Geggeeffame: (KBAO Kutaa 10^{faa}, 2005:100)

Jecha/caasaa Xumibsa Jedhame	Eenyum maan	Caasaa Tajaajila xumibsa kenne				Ulaagaa Ittiin Mirkanaa'e			Xiin.
		Maqaa	Gaalee Maqaa	Durduubee (G/durduu.)	Kan biraa	Hiika	Unkaa	Bakka galumsaa	
Har'a		X					X	X	
Darbee darbee				X			X		
Guutummaatti				X			X		
Eessatti				X			X		
Gaddaan				X			X		
Sodaan			X	X			X	X	

Gabatee E irratti kanneen dhiyaatan kun asiin dura kallattiin ykn alkallattiin ibsamaniiru. Har'a kan jedhu ulaagaa unkaafi bakka galumsaan maqaa ta'uu isaa ilaalleerra. Kanneen hafan: darbee darbee, guutummaatti, eessatti, gaddaan fi sodaan kan jedhaman akkaatuma fakkaattonni isaanii duratti ibsamaniin (ulaagaa unkaatiin) gaalee durduubee jala galuu kan danda'an ta'uu hubanna. Sodaan kan jedhu akkaata unka amma qabatee jiruutiin, akkasumas ulaagaa bakka galumsaafi fufii maayii matimummaa (-n) fufachuu danda'uu isaatiin gaalee maqaa jalattis ilaalamuu kan danda'u ta'a.

Yaada kanaa olitti gabatee A1-A5 dhiyaatan kana yoo cuunfinu, ruuqooleen afaanii KB Kutaa 9ffaafi 10ffa irratti xumibsa jedhamuun dhiyaatan kun hiikaan alatti (ulaagaan hiikaa jechoota tajaajilaas waan haammatuuf) ulaagaalee unkaafi bakka galumsaan yoo ilaalaman (jecha suuta jedhurraa kan hafe) isaan kaan maqaafi gaalee maqaa ta'uun isaanii ulaagaa bakka galumsaafi bakka matimaafi antimaatti argamuu danda'uu isaaniitiin fufii fufataniin (unkaan) kan mirkanaa'eedha. Isaan kaan ammoo, gaalee durduubee ta'uun isaanii ulgaa unkaan adda ba'ee jira. Kanaaf, ruuqoolee afaanii KBAO sad. 2ffa keessatti xumibsa

jedhamuun dhiyaatan kanaan tajaajila xumibsa kan kennan malee, jechoota garee/bifa isaaniitiin xumibsa ta'aniidha jechuun kan danda'amu miti. Kun ammoo, yaada hayyuuleen adda addaa ruuqooleen afaanii garaagaraa akka xumibsaatti tajaajilan caasaalee afaanii addaaddaa: maqaa, gaalee maqaa, gaalee durduubefaa akka ta'an ulaagaalee adda addaan mirkaneessanii jiran waliin kan walsimateedha.

5. Goolabaafi Yaada Furmaataa

5.1. Goolaba

Haaluma armaan olitti ibsamaa tureen kaayyoon qorannoo kanaa ruuqooleen afaanii kitaaba barattootaa kan sadarkaa lammaffaa keessatti xumibsa jedhamuun dhiyaatan xumibsa ta'uufi dhiisuu isaanii adda baafachuudha. Kana mirkaneeffachuuf qabiyyee, ibsaafi fakkeenya kitaaba barataa irratti hundaa'uun xiinxalli gaggeeffame, ragaalee biro dabalachuunis qorannoo gaggeeffameen argannoowwan gama kanaan xiyyeeffannoo barbaachisan mul'ataniiru. Haaluma kanaan, ruuqooleen afaanii kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaa 9ffaafi 10ffaa keessatti dhiyaatan jechoota garee xumibsa ta'an utuu hintaane, kanneen akka: maqaa, gaalee maqaafi gaalee durduubee tajaajila xumibsa qofa kennuuf galanidha. Kunneen ammoo jechoota eenyummaan xumibsa ta'an utuu hintaane kanneen tajaajila xumibsa qofa kennuuf galan ta'uun adda ba'eera. Kana malees, ibsaafi ajaja gilgaalotaan deggaramuu hafuun duuchaatti xumibsa jedhamee dhiyaateera. Rakkoo xumibsaarraan kan ka'e gaalee Afaan Oromoo irrattis darbee yaanni waldha'u (bakka tokkotti 4, bakka biraatti ammoo 5 jechuun) dhiyaatee jira. Akkaataa dhiyeenya irraa kan ka'es hubannoo barattootaa irratti dhiibbaa uumaa kan jiru ta'uu, silabasiin ammoo kaayyoofi qabiyyee kitaaba barataarra jiru, malaafi meeshaa barbaachisu kaa'uurraa kan hafe rakkoolee kanaaf yaada barsiisaa deggaru tokkollee hammatee hinjiru. Kitaabni qajeelcha barsiisaa haaluma gaaffii kitaaba barataarratti dhiyaateen deebiidhuma ruuqooleen dhiyaatan sun hundi xumibsa ta'uu mirkaneessu kennuurraa kan hafe qabxii ka'aa jiru kanaaf yaada dabalataa barsiisaa kallattii agarsiisuun deggaru tokkollee kan hinkennin ta'uun hubatameera.

5.2. Yaada Furmaataa

Argannoowwan qorannoo kanaa bu'uura godhachuun akka furmaataatti yaadota eeraman keessaa: qabiyyeen xumibsa kitaaba barataa Afaan Oromoo Sadarkaa lammaffaatiif qophaa'ee jiru haala caasluga ammaayyaatiin akkaataa xumibsi Afaan Oromoo itti hubatamaa jirutti fooyyessuun barbaachisa. Kanumaan walqabatee baayina gaalee Afaan Oromoorratti walsimachuu dhabuun kutaalee gidduu jiru sirreeffamuu mala. Naannoo qabiyyee qabxii falmisiisaa qabutti qajeelchi barsiisaa deebii lafa kaa'uu qofa utuu hintaane, yaadaafi ibsa barsiisaaf kallattii agarsiisuun mijatee qophaa'uu mala. Silabasiin madda qabiyyeewwanii ta'es akkuma kana ibsa dabalataa barsiisaa kallattii agarsiisuu danda'uun qophaa'uu qaba. Walumaa galatti rakkoolee mul'atan kanaaf furmaata waaraa fi hirmaachisaa ta'e barbaadamuu mala.

Wabiilee

- Addunyaa Barkeessaa. (2010). Natoo: Yaadrimee Caasluga Afaan Oromoo. Finfinnee, Oromiyaa
- _____ (2011). Akkamtaa: Yaadrimee Qorannoo Hujoo (Concept of Applied Research). Finfinnee, Oromiyaa.
- _____ (2011). Sanyii: Jechaafi Caasaa Isaa. Finfinnee, Oromiyaa: LinePrinting & Advertising PLC.
- _____ (2016). Semmoo: Bu'uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo. Oromiyaa, Finfinnee.
- Adugna Guade. (2015). World Wide English Grammar. Addis Ababa.
- Baye Yimam. (1986). "The Phrase Structure of Ethiopian Oromo". London: University of London. School of Oriental Studies (PhD Dissertation).
- Brian Tomlinson. (2011). Materials Development in Language Teaching, (Second Edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- _____ . (2016). Issues in Materials Development. Rotterdam: Sense Publishers
- Bushaa Qanaasaa. (2008). "Haala Dhiyeenya Qabiyyee Gaalee Afaan Oromoo Kitaaba Barataa Kutaa 1ffaafi Kutaa 2ffaa Mala Kutaa Keessatti Ittiin Barsiifamu Waliin". (Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa Kan Hinmaxxansamne). Yuunivarsitii Jimmaa: Jimma.
- Dasse Birhane. (1988). An evaluation of the effectiveness of Modern Teaching Methods, And the Extent to which these are implemented in Freshman English Courses. Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Dastaa Dassaalany. (2013). Bu'uura Qorannoo, Max. 2ffaa. Far East Trading PLC.
- Geetaachoo Rabbirraa. (2016). Furtuu: Seerluga Afaan Oromoo Ktaa 9 ii 10, Max. 5ffaa. Addis Ababa, Ethiopia: Dhaabbata Maxxansiisaa Kurraaz Internaashinaal.
- Getahun Amare. (1995). Issues of Time and Place Adverbs in Amharic. African Languages and Cultures, Vol. 8, No. 2 (1995), pp. 123-136.
- Green Baum and Nelson. (2002). Introduction to English Grammar 2nd Edition. Longman: Pearson Education Lmt.
- Gumii Qormaata Afaan Oromoo. (1998). Caasluga Afaan Oromoo (Jiildii-1, Max. 3ffaa). Finfinnee: Branna P. E
- Albert Sydney Hornby (1994). Oxford Advanced Learner's Dictionary (7th Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Richards Jack C. (2001). Curriculum Development in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
- João Costa. (2008). ADVERBS AND THE SYNTAX-SEMANTICS INTERPLAY. Estudos Linguísticos/Linguistic Studies, 2, Edições Colibri/CLUNL, Lisboa, 2008, pp. 13-25.
- Johan Smit. (2013). An investigation into the adequacy of Cinque's functional theory as a framework for the analysis of adverbs in Afrikaans. Stellenbosch University.
- Creswell, John W (2012). Educational Research: Planning, Conducting and Evaluating Quantitative and Qualitative Research, 4th ed. University of Nebraska-Lincoln.
- Kassahun Defarsisha. (1999). A Fundamental Guide to Practical English, Grade 11 and 12. Aster Nega Publishing Enterprise.

- Maienborn, Claudia. (2003). Event-internal adverbials: Semantic underspecification and conceptual interpretation. In: E. Lang, C. Maienborn & C. Fabricius-Hansen (eds.)
- Mega Book of Modern English Grammar. (2006). Addis Ababa: Mega Publishing and Distribution.
- Ministeera Barnootaa. (2005). Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo Kutaa Salgaffaa. Kampala-Uganda: MK Publishers Ltd.
- _____. (2005). Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo Kutaa Kurnaffaa. Kampala-Uganda: MK Publishers Ltd.
- _____. (2005). Qajeelcha Barsiisaa Barnoota Afaan Oromoo kutaa Salgaffaa. Kampala-Uganda: MK Publishers Ltd.
- _____. (2005). Qajeelcha Barsiisaa Barnoota Afaan Oromoo kutaa Kurnaffaa. Kampala-Uganda: MK Publishers Ltd.
- _____. (2005). Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo Kutaa Kudha tokkoffaa. Kampala-Uganda: MK Publishers Ltd.
- Mirreessaa Amanuu Tarfaa. (2014). QALBII: Seerluga Oromoo. Finfinnee, Oromiyaa: ELLENI P.P. PLC.
- Nikolas Coupland and Adam Jaworski. (2001). English Syntax and Argumentation (2nd. Ed.). Macmillan: Palgrave Distribution Ltd.
- O’Grady, William and Dobrovolsky Michael. (1996). **Contemporary Linguistics Analysis, an Introduction** (3rd ed.). Toronto: Copp Clark. LTD.
- Palmer, F. (1971). Grammar. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Schachter, P. (1985). Parts of speech systems. In Language Typology and Syntactic Description. I: Clause Structure, ed. By T. Shopen, pp. 3-61. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sukkaaree Baqqalaa. (2016). “Qaaccessaa Dhiyaannaa Qabiyyee Dhamjechaa KBAO Kutaa 9ffaa fi 10ffaa Bara 2005 Qophaa’an”, (Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa Kan Hinmaxxansamne). Yuunivarsiitii Addis Ababaa: Finfinnee.
- Tabe Florence A. (2015). Adverbs in Kenyang. International Journal of Linguistics and Communication June 2015, Vol. 3, No. 1, pp. 112-133.
- Tamasgeen M. fi Tashoomaa B. (2015). “Syllabus Design and Material Development”. JU.
- Takele Legese. (2008). Extreme Series: English Grade 9-10.
- Tesfaye Lemma. (2012). Excellent English for Best Results, For Grades 9-10.
- Van Wingerden (1999). Parts-of-Speech Systems. Macmillan, Houndmills, UK
- Wong Lai Yin. (2002). The Morphology, Syntax, and Semantics of Adverbs in Cantonese. M. PHIL. THESIS at the University of Hong Kong
- Zoltan D (2007). Research Method in Applied Linguistics. Quantitative, Qualitative and Mixed Methodologies. Oxford: Oxford University Press.
- ሀብታሙ ደመቀ :: (2000) :: *Alpha Problem Solver Series: አማርኛ ከ9ኛ-10ኛ ክፍል* :: አስቴር ነጋ አሳታሚ ድርጅት::
- ጌታሁን አማሬ :: (1989):: *ዘመናዊ የአማርኛ ሰዋሰወ በቀላል አቀራረብ:: ኦድስ አበባ ንግድ ማተሚያ ድርጅት::*
- ደበበ ኃይለ ጊዮርጊስ እንግዳ። (1999):: *ቅድመ ኮሌጅ አማርኛ ለ11ኛና 12ኛ ክፍል::*

ብርሃኑ ገ/ዳድቅ፡፡ (2007)፡፡ አጠቃላይ የአማርኛ ቋንቋ ትምህርት መመሪያ ከ7ኛ-10ኛ ክፍል፡፡ በረከት ማተሚያ ኃ/የተ/የግ/ማ፡፡

ባዩ ይማም ፡፡ (2004)፡፡ አጭርና ቀላል የአማርኛ ሰዋሰወ (3ኛ እትም)፡፡ ኦድስ አበባ Alpha Printers.

----- ፡፡ (2009) ፡፡ የአማርኛ ሰዋሰወ፡፡ ኦድስ አበባ፡ ኦድስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፡ ቢ. ኢ. ማተሚያ ቤት

እንግዳወ. ሙሉ-ዓለም መኮንን፡፡ (1993) ፡፡ የቀዳማዊው ትውልድ የአማርኛ ሰዋሰወ፡፡ ኦድስ አበባ፡ ሜጋ ማተሚያ ኢንተርፕራይዝ፡፡

አለም እሸቱ፡፡ (1999) ፡፡ ተግባራዊ የአማርኛ ትምህርት ማጠናከሪያ (ከ7ኛ-10ኛ ክፍል)፡፡ ኦድስ አበባ፡ ብራና ማተሚያድርጅት፡፡